

SZIGETI PÉTER

Politikai hatalom – társadalmi uralom

A „politikum”, a „politikai” cselekvés és az állami mozzanatainak viszonya a globalizáció korában

I. PROLÓGUS

A politika fogalma a XXI. század elején olyan elméletileg is érdekes vitatéma, melyet a Politikai Szemle szerkesztősége megítélésem szerint helyesen kezdeményezett. Azért, mert az általános érvényű probléma történetileg különös módozatának – a globális kapitalizmus körülményire figyelemmel lévő megoldásnak – nemcsak aktualitása, hanem szellemi vonzereje is lehet. Persze a politikatudományban itthon és külföldön is számos irányzat létezik, s ezért e kérdésre adandó válaszok egymástól igen különbözőek és sokfélék lehetnek, de világnézeti – alaptípusaiban ma is konzervatív, liberális és szocialista – és szaktudományos orientációtól függetlenül viszont aligha megoldhatóak. Így például utóbbit illetően Bayer József könyve (1999) a fogalmi megalapozás után a politikairendszer-felfogáson belül választja el egymástól analitikusan a politika intézményes világát (polity) a konfliktusos reálfolyamatokétól (politics) és a politika tartalmi oldalának tekintett policytől. A „politológiai háromszög” ezen angolszász megoldását éppúgy járható útnak tekinthetjük, mint a strukturalista-funkcionalista paradigmát vagy a diszkurzív felfogásokat (Szabó Márton, 1997). A különböző orientációk, irányzatok használhatósága persze nem jelenti azt, hogy ezek egyenértékűek volnának. A tudományosan „igaz” és „hamis” mozzanatok ugyanis nagyon különböző arányokban lehetnek jelen az egyes problémák felállításánál és

megoldásánál. Ezért a használhatóság inkább csak annyit jelent, hogy mindegyiknek van valaminő mondanivalója, belső racionalitása, noha a különböző politikai jelenségek értelmezését nem egyforma megvilágító erővel végzik el. Magam a saját megoldásom – melynek fundamentumát jó két évtizede érlelgettem – bocsátom most közre, azt remélve, hogy a tanulmány címében meghatározott viszonyrendszer magyarázó értéke szélesebb kör számára is akceptálható.

Első megközelítésben induljunk ki John Bell politikafogalmából, amely egy meglehetősen egyszerű elgondolást tartalmaz problémánkról¹. Az *olyan tevékenység politikai, amely „befolyásolja a társadalmi folyamatok alakulásának mikéntjét, azt, hogy milyen irányba fog a társadalom fejlődni (változni), azaz a lehetséges alternatívák közül melyik irányt fogja követni.* Ennek a fogalomalkotásnak tehát egyrészt lényeges eleme a *döntési helyzet*, a különböző értékek közötti választás, másrészt, hogy ennek *társadalmi hatása* legyen, azaz emberek egy viszonylag nagy csoportjára terjedjen ki. Így például a második kritérium miatt egy bíróság esetében csak akkor lehet politikai tevékenységről beszélni, ha döntéseinek az adott ügyön túlmutató jelentőségük, »precedensértékük« van. Ebből a szempontból az AB szerepe kétségkívül speciális: mivel nem egyedi jogvitákban döntenek, hanem általános normák alkotmányosságát vizsgálják, ezért a második kritérium az általános normák esetében adott.”

Bell megoldása a *lehetséges alternatívákon belülre* helyezi el a politikai tevékenység befolyásoló szerepét. Itt lép fel egy hiátus: mitől lesz lehetséges a lehetséges, megfordítva, mi az, ami nem lehetséges? Ez magyarázat nélkül marad, de legalábbis a politikain kívül marad. Vagy a mi Kossuth Lajosunkkal szólva: *ha a politika az egzisztenciák tudománya*, akkor is megválaszolatlan, hogy honnan kerülnek ezek az egzisztenciák a politikus elé, aki megpróbálja azokat saját cél- és értékrendje felől befolyásolni, mégpedig döntésein keresztül. A politikai tevékenység lehetőségei belülről – nevezzük politikumnak – tehát a politikumból vagy pedig azon kívülről magyarázhatóak?

Ezt a megoldást egyáltalán nem tekintem rossznak vagy használhatatlannak, sőt, magam is operáltam hasonlóval: „Minden politika közügy, de nem minden közügy politikai is egyben (a közügyek átfogóbbak), mert a politika *differentia specificuma*: *hatalomra vonatkoztatott közügy = ami döntést igényel, eldönthető, eldöntendő, mégpedig közhatalmi döntést igényel (az „állami” mozzanata megjelent).* Csakhogy itt is teoretikushiány keletkezett, mégpedig egy másik: ahogy abban biztosak lehetünk, hogy *minden állami politikai is egyben, megfordítva nem áll fenn, hogy minden politikai állami volna.* (Ez az azonosítás azon klasszikus és egyben konzervatív felfogásokhoz vinne el minket, amelyeknél a kormányzás, mint állami-kormányzati te-

vékenység témái jelentik a politikait. Ez pedig túl szűk felfogás lenne, ami a modern politikai rendszerekre semmi esetre sem áll. Az *államtudomány tárgya* itt válik el a *politikatudományétól*: utóbbi az *állami intézményeken túlmenő elemzési keretet*, a *politikai rendszer* vizsgálatát tekinti ismerettárgyának. Alátámasztja ezt, ahogy a *francia politológiában* három irányból következett be ez a maghaladás. Ugyanis a politikairendszer-kutatás egyik irányzata a hagyományos közjogtudományi, konstitucionalista felfogás volt, amely a formális és a formalizált, tehát az alkotmányban rögzített intézményes megoldásokat a politikai szociológia témáival bővítette ki: a pártok, a pressure groupok, a közvélemény befolyásoló szerepe, a politikai mechanizmusok (pl. érdekegyeztetés) stb. felé viszi kutatási tárgyát: az államiságtól a politikai rendszer komplexebb szerkeze, funkciói felé (George Burdeau, Marcel Prélot és részben Maurice Duverger reprezentálta ezt a tendenciát). Ugyanezt az eredményt hozta az angolszász »systemisme« (D. Easton, K. Deutsch) ottani adaptációja, csak más módszerrel. Ugyanis a strukturalista-funkcionalista irányzat² is a reálpolitikai folyamatok elemzésének nyitott teret Lapièrre, Lavau, Lavroff, Badie munkáiban, de e mérsékelt kritikai recepcióban az irányzat érvényességét az egyedi, nemzeti politikai rendszerek empirikus vizsgálata keretként, s nem valaminő kompakt elméletként fogták fel. A harmadik megoldás a politikairendszer-felfogások radikálisabb, marxista és marxizáló kritikai pozícióiból jött. Részben a társadalmi struktúráldás osztály- és rétegspecifikus folyamatainak figyelmen kívül hagyását vetette fel (Jean-Marie Vincent, N. Poulantzas), mint ami számos negatív konzekvenciával jár; részben pedig az újratermelési folyamatok szempontjából bírálta A. Touraine, hogy egy társadalom politikai folyamatait vagy csak egy konfliktuselméleti keretben, vagy pedig – mint a funkcionalisták teszik – egy rendszociológia előfeltevés keretében értelmezzék. A tárgyi problémamező kiszélesítésén túlmenően tehát az *integrációelméleti*, illetve *konfliktuselméleti* feltevéshez kapcsolódás különbsége is élesen exponálódott a politikairendszer-felfogások francia recepciójában.

A politika fogalmának államira (kormányzatira) történő leszűkítését tehát sokan és joggal arisztokratikus felfogásnak tekintik, s több irányból is meghaladták. A leszűkítő megoldással szembeállítható még a pánpolitikai felfogás is: Carl Schmitt klasszikus munkája (»Der Begriff des Politischen«, első, 1932-es megfogalmazásában, ami a 2002-es magyar kiadásban is megtalálható) ezért mutat rá arra, hogy az állam fogalma ugyan *előfeltételezi a politikai fogalmát, de a kettő nem azonosítható egymással*. Két gondolati utat kell ezek után bejárnunk, egyfelől az állami és a politikai, másfelől mindkettőnek a »társadalmi'-val való viszonyának tisztázását.

II. ÁLLAMI, POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI VISZONYA

Állami = politikai azonosítása félrevezető tehát, éppen úgy, ahogy az állami = társadalmi. Elemzésünket folytassuk az utóbbi összefüggés kibontásának irányában: „...mert ekkor minden eddigi államinak számító ügy társadalmivá, és megfordítva, minden eddig »csak« társadalminak számító ügy állami-vá válik, miként az egy demokratikusan szervezett közösségi szervezetben szükségszerű módon bekövetkezik. Ekkor az eddig »semleges« területek – vallás, kultúra, képzés, gazdaság – az azonosítással »semlegesnek« lenni a nem állami és a nem politikai értelmében. A fontos tárgyi területek ilyen jellegű semlegesítődésével és depolitizálódásával szemben polemikus ellenfogalomként jelenik meg az állam és a társadalom azonosságát kifejező, egyetlen tárgyi területtel szemben sem közömbös, potenciálisan minden területet megragadó totális állam. A totális államban ennek következtében *minden* – legalábbis lehetőség szerint – politikai, és az államra való hivatkozás már nem képes arra, hogy a »politikai« specifikus megkülönböztető ismertetőjegyét megindokolja” (Schmitt, 2002: 16, kiemelés – Sz. P.).

Jó érveink vannak tehát ahhoz, hogy az államit és a politikait, illetőleg a társadalmi és a politikait specifikálni kell. Schmittnek azonban, aki nem teoretizálta a társadalmiság fogalmát³, azért mert fentiekben igaza van, nem biztos még, hogy sikerült megoldania ezen specifikációkat. Saját törekvésem felől nézve: az állam és a társadalom *azonossága sohasem áll meg, ha* valaki a társadalmiságot képes teoretikusan megragadni, s ma, a marxi alapozású kritikai társadalomelméletek mellett erre a szociológia bizonyos törekvései, a rendszerelméletek [közismerten Durkheim szociológiája, Parsons és Luhmann, a Berger–Luckmann szerzőpáros (1998) könyve] és a konzervatív szociológia is képessé vált. A társulásra építő, liberális kontraktualizmusban ez ab ovo elesik, hiszen az egyén nem társadalmi, hanem jogi és politikai lény.

Ahol jut hely a *társadalmiság* fogalma számára az elméletalkotásban – approximatív, mert erre még visszatérünk: az embert szükségletkielégítő, s a szükségletek termelését és újratermelését munkamegosztásban végző társas lénynek tekintik – ott kizárt, hogy az állam egybeessen a társadalommal, hogy a társadalmat a szó szoros értelmében véve államosíthassák. Termelő, szükségletkielégítő közhatalomról nem hallhattunk, noha parciálisan ilyen alapviszonyokban is részt vehet az állam, de átfogó értelemben mindig a társadalom gazdálkodik, sohasem az állam. [Még a legdirektebben államigazgatásos (command economy), legirányításosabb államszocializmusban – ahol a termelő-elosztó, forgalmat lebonyolító gazdálkodó tevékenységekhez valóban közel esett a közigazgatás – sem esett egybe az alapviszony a szabályozási viszonyokkal, a gazdálkodási tevé-

kenységet végző szervezet az államigazgatás szervezetrendszerével]. E helyzetnek pedig világos jogtudományi leképeződése az állam *iure imperii* és *iure gestionis*, közhatalmat gyakorló és ügyleti minőségében eljáró állami szervek közötti *distinkciója*. Ezért Schmittet át kell fogalmaznunk: a totális államban sem lehet minden társadalmi, az ún. semlegesített terület egyben állami (politikai). Legfeljebb lehetősége szerint, de nem valóságosan. Terjedelmileg pedig sohasem eshet egybe a társadalmiság mezője saját részrendszerével, az államisággal. A politikai pedig, bár változó és változatos módon és sok mindent, bármit át foghat – Schmitt politikai fogalma ezt kitűnően ragadja meg –, de nem foghatja át maradéktalanul sohasem az egészet⁴. Amikor viszont az egésznek nem a terjedelme, hanem a minősége, struktúrája, részrendszereinek funkciói kerülnek előtérbe; akkor, amikor nem terjedelmi értelemben valóban mindent átfog, akkor határhelyzet lép fel: az uralmi berendezkedés válik kérdésessé. Így már nem a nagyon is problematikus totális állam, hanem sokkalta inkább a forradalmak, háborúk, polgárháborúk, ellenforradalmak esetében *politizálódik az idézőjelbe értendő „minden”*, ekkor tényleg nincs semlegesítés, de nem terjedelmi minden ez, hanem a berendezkedés döntő pontjai, intézményesülései, részterületei. A társadalmi uralom és a társadalmiság kidolgozott fogalma nélkül ehhez nehéz eljutni, de Schmitt reális problémafelvetést oldott meg, bár nem teljes értékűen.

A politikai specifikus megkülönböztető jegyeit tehát mind az államira, mind pedig a társadalmira vonatkoztatottan meg kell tudni indokolnunk. Kérdés hogyan?

Mielőtt kérdésünket megválaszolnánk, ki kell térnünk még egy problémára. Schmitt munkáit magyarítva Cs. Kiss Lajos (in: Schmitt, 2004: 417–419) és Kende Péter (in: Schmitt, 2004: 223) itt fordítási problémát látott. A vita tárgya Schmitt azon nyelvi, fogalomalkotó leleménye, hogy a *politisch* (politikai) melléknévből és a *die Politik* (a politika) főnévből képzett egy harmadik új fogalmat és szófajt, a *das Politische* melléknévből képzett főnevet. A „*das Politische*” Cs. Kissnél *politikai*; míg „A politikai fogalma” 4. részét szintén lefordító Bayer Józsefnél (A pluralizmus mint az állam felbomlasztásának elmélete, in: Pluralizmus, Kossuth, 1985): *politikum*⁵. A mi álláspontunk szerint azonban *nem fordítási, hanem teoretikus kérdésről van szó*. Mégpedig olyan teoretikus kérdésről, amelyet – minden, a politikai/politikum problémához való értékes hozzájárulása ellenére – maga Carl Schmitt sem tudott megoldani, innen a nehezen eldönthető, de inkább teoretikus relációfüggő, mintsem fordítási probléma. Szerintünk a *politikum* a társadalmi forma függő terjedelme és szerkezete jelölésére kitűnően alkalmas, míg a *politikai mozzanata* inkább cselekvéskalkus kifejezésére. Ahol viszont nincs az előző megkülönböztetés kidolgozva, ott nincs

mihez alkalmazkodni a fordításban. Rejtve marad a probléma teoretikus szintje, ezért a fordítás nem a fogalmi tartalom, hanem csak asszociatív döntés kérdésévé válik.

1. Lukács György társadalomontológiai alapvetésének szisztematikus részében szintén érzékelt a problémát, amikor a politikumról értekezett. Minden emberi közösségben megjelenik a politikai problémája, mégis „lehetetlen definiálni, vagyis gondolatilag formálisan meghúzni annak határait, hogy hol kezdődik, illetve hol végződik a politika.... még elképzelni is nehéz a társadalmi gyakorlat olyan típusát, amely bizonyos körülmények között ne nőhetne az egész közösség fontos, esetleg sorsdöntő kérdésévé. Ez természetesen csak lehetőség, amely ritkán válik valóra.” Felfogásában „a politika a társadalmi totalitás egyetemes komplexusa, de a gyakorlatnak, mégpedig a közvetett gyakorlatnak a komplexusa, amely ezért nem emelkedhet olyanfajta spontán és állandó egyetemességre, mint a nyelv, amely a világ elsajátításának elsődleges szerve... A politika olyan gyakorlat, amely végső soron a társadalom totalitására irányul, de úgy, hogy közvetlenül mozgásba hozza a társadalmi jelenségvilágot, mint a változásnak, vagyis a mindenkori lét megtartásának vagy szétrombolásának terepét, ám az így kiváltott gyakorlatot közvetett módon elkerülhetetlenül a lényeg is mozgatja és ez, szintén közvetett módon, intenciója szerint közvetlenül a lényegre irányul. A lényeg és a jelenség társadalomban megvalósuló ellentmondásos egysége a politikai gyakorlatban világos formát ölt” (A társadalmi lét ontológiájáról II. kötet, Magvető, 1976: 487–488).

A politika a társadalmi totalitásra irányul tehát a minőségi értelemben vett egészre, s nem minden létezőre, bármely emberi magatartásra (amit Lukács az idézet előtt, némiképp nehézkesen, de kifejt). Azonban nem közvetlenül, hanem közvetítések révén irányul a társadalmi egészre, de nem az egész társadalomra, mert ugyan közvetlenül a jelenségvilágot hozza mozgásba, bizonyos kérdéseket, de ez intenciója szerint lényegesre – és nem lényegtelenre – irányul. Hogy a lehetséges politikai kérdések közül melyek lesznek valóságosan is azok, ezekre formálisan nem lehet választ adni. Lényeg és jelenség mozgása közben veti fel Lukács a lehetőség és a valóság dialektikáját anélkül, hogy megoldaná, miféle szelekció játszódik le, amely a politikai lehetőségét valóságossá teszi.

Schmittnél ez a kérdés úgy szerepelt, hogy mit vonnak ki a semlegesített kérdések sorából, azaz, mit politizálnak. Teoretikus érdekének tudjuk be, hogy nemcsak feltette a lehetőség és a valóság politikai dialektikájára vonatkozó kérdést – eddig rajtuk kívül mások is eljutottak –, hanem meg is próbálta kibontani a kérdésre adott magyarázatot. S ha ehhez hozzátesszük, hogy Max Weber is sokat foglalkozott a problémával, akkor láthatjuk Schmitt megoldásának jelentőségét.

2. *Carl Schmitt elemzése* szerint bárki, aki bármilyen területen és tárgyi összefüggésben a barát és ellenség megkülönböztetést alkalmazza, az szelektálja, minősíti át a dolgot politikai-vá. Nézzük meg erre vonatkozó két alapvető megfogalmazását. Ahogy munkája negyedik részben megfogalmazta: „Minden vallási, morális, gazdasági, etnikai vagy más ellentét politikai ellentétté válik, mihelyt elég erős ahhoz, hogy hatékonyan csoportosítsa az embereket aszerint, hogy ki a barát és ki az ellenség. A politikum nem magában a harcban rejlik, amelynek szintén megvannak a maga technikái, pszichológiai és katonai törvényei, hanem, mint mondtuk, e reális lehetőség által meghatározott viselkedésben, saját, ezáltal meghatározott helyzetünk világos felismerésében, illetve a barát és az ellenség helyes megkülönböztetésének feladatában” (1985: 128). Illetőleg munkája negyedik részében, politikaiként megfogalmazva, s a megoldás ismeretelméleti státusára is vonatkoztatva: „A specifikus politikai megkülönböztetés, melyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a barát és az ellenség megkülönböztetése. Ez egy kritérium értelmében nyújt fogalmi meghatározást, nem kimerítő definícióként vagy a tartalom megjelöléseként... E megkülönböztetés mindenestre önálló, de nem egy saját új tárgyi terület értelmében, hanem olyan módon, hogy nem alapulhat sem az említett más ellentétek egyikén vagy közülük többen, s nem is vezethető vissza ezekre... *A barát és az ellenség megkülönböztetésnek az az értelme, hogy megjelölje az összekapcsolódás vagy szétválás, az egyesülés vagy felbomlás intenzitásának legvégső fokát*; elméletileg és gyakorlatilag fennállhat anélkül, hogy egyidejűleg mind ama erkölcsi, esztétikai, gazdasági vagy más megkülönböztetéseket alkalmazni kellene. A politikai ellenségnek nem szükséges erkölcsileg rossznak, nem szükséges esztétikailag rútnak lennie; nem kell gazdasági versenytársként fellépnie, és talán akár előnyösnek is tűnhet üzletet kötni vele. *Az ellenség éppen a másik, az idegen, és lényegéhez elegendő, hogy különösen intenzív értelemben egzisztenciálisan valami más és idegen, úgy, hogy szélsőséges esetben konfliktusok lehetségesek vele, melyek nem dönthetők el* sem előzetesen meghozott általános normatív szabályozással, sem a konfliktusban »részét nem vevő« és ezért »pártatlan« harmadik ítéletével” (Schmitt, 2002:, – az első kurzíválás kivételével kiemelések – Sz. P.).

Tehát az egzisztenciális értelemben véve más és idegen, akikkel egyfelől konfliktusokra kerülhet sor, másfelől pedig ezek a konfliktusok előzetesen adott általános normatív szabályozással, jogi szabályozással és harmadik fél közreműködésével nem orvosolhatóak. Felvethető, hogy a *Politikai teológia* (1922) kivételes állapotra vonatkozó helyzetét, ahol a szuverén beavatkozása révén a rendkívüli jogállapot közvetít az ellenségek között,

miért nem számította be Schmitt tíz évvel későbbi meghatározásaiba. Az ellenség természetéről pedig a következő fontos értelmezéseket adja: „Az ellenség tehát nem versenytárs vagy ellenfél általában (kiemelés – Sz. P.). Az ellenség nem is magánellenfél, akit ellenszenvérezésektől vezérelve gyűlölnék. Az ellenség csupán az embereknek legalább eshetőlegesen, azaz reális lehetőség szerint *harcoló* összessége, amely egy éppen ilyen összességgel áll szemben. Az ellenség kizárólag nyilvános ellenség, mivel mindaz, ami az emberek ilyen összességére, különösképp egy egész népre vonatkozik, ezáltal válik nyilvánossá. Az ellenség *hostis*, nem *inimicus a tágabb értelemben*. ...Az embernek politikai értelemben nem szükséges személyesen gyűlölnie az ellenséget, az a maxima pedig, hogy „ellenségünket”, vagyis ellenfelünket szeretni kell, először csak a magán szférájában rendelkezik értelemmel. [...]

A politikai ellentét a legintenzívebb és legvégső ellentét, és minden konkrét ellentéteesség annál inkább politikáivá válik, minél inkább közeledik a legszélső ponthoz, a barát/ellenség csoportosításhoz. Az államon mint szervezett politikai egységen *belül*, amely a maga számára mint egész hozza meg a barát/ellenség döntést, ezen kívül az elsődleges politikai döntések *mellett* és a meghozott döntések védelmében a „politikainak” számtalan *másodlagos* fogalma is létrejön” (Schmitt, 2002: 20–21).

Melyek az elemzés tanulságai? Mindenekelőtt: nem egyszintű problémáról van itt szó, hanem, hatalom és uralom dualizmusáról. Schmittnél a politikai ellentét intenzitásának kérdésében eltűnik a politikai hatalom és egy társadalmi berendezkedés uralmi szerkezetéhez – a politikumhoz – való viszonynak az eltérő természete. Ne foglalkozzunk most ennek okaival. Döntő, hogy annak ellenére, hogy jó ismerője a hegeli dialektikának, s az ellentétek fokozatbeli különbségét és annak szélső esetét („legvégső”) is nevesíti, *az ellentét intenzitásának, fokozatainak* kérdésében meghúzódozó kategoriális szerkezeti különbségeket fogalmilag nem tisztázza. (Amelyek nála az összekapcsolás–szétválás (különbség)–ellentéteesség fogalmaival jelentek meg.) Ezeket az *azonosság–különbség–ellentét–ellentmondás–antagonisztikus ellentmondás egzisztenciális meghatározottságuk szerinti különbségeként kell elemeznünk és bemutatnunk*. Részben ezért válik ellenséggé mindenki, az ellenfél is, s ezen az ellenségmódozatok (reguláris hadsereg, s az irreguláris harcot folytató ellenfél, a partizán történeti típusai: gerilla, forradalmár, terrorista) gazdag, nagy tárgyi tudású elemzése sem segít. Részben pedig liberalizmusellenessége következtében, hiszen a versengő politikai erők sokféleségében, a liberális-parlamentáris politikai berendezkedésben az állam felbomlasztásának elméletét látta. A konzekvenciák sokrétűek, hiszen a rendszeren belüli ellenzék, a kormány és az ellenzék harca *összemosódik* a rendszerellenes oppozícióval, amelyik nem a

fenálló hatalom rendszeren belüli megváltoztatására tör, hanem ellentársadalmat akar létrehozni. *Az ellenzék státusa nem lehet azonos az ellentársadalomra törő – mouvement antisystème – jelenségével (I. Wallerstein)*; a rendszer-immanens a rendszertranszcendenssel. Előbbi a különbség és az ellentét, utóbbi az antagonizmus dimenzióját jelenti. Ez pedig a mai világban is nagyon releváns különbség. Így például a globalizációkritikai mozgalmak stratégiai útkeresésében az altarglobalizációs és az antiglobalizációs mozgalmak belső vitájának ez a végső gondolati alapja. Nézzük filozófiai analízisben.

Mi egy dolog, egy létező önmagával való *azonossága*? Kétféle válasz adható, az elvont ($A = A$) és konkrét azonosság ($\hat{A} = A$ és $7A$) álláspontjáról. Előbbi a formális, utóbbi a dialektikus logika álláspontja. A formális azonosságelvre, megjelölési funkciójában kétség sem fér hozzá, hogy szükség van. Azonban tautologikus, s kétféleképpen lehet felfogni. Mert tartalmilag vagy nem mond semmit, üres ismétlés, vagy csak megismétli az állítvány vonatkozásában azt, amit az alanyra vonatkozóan már impliciten kimondott. A *konkrét azonosság* magában foglalja a tagadás, a kizárás mozzanatát (‘valami, mert nem más’) – *determinatio est negatio* –, tehát a vonatkozást: minden dolog akkor és azért azonos önmagával, amikor és mert mást kizár magából. Itt a vonatkozással impliciten behozzuk a legközelebbi nemet, az azonosság tételezése feltételezi a kizárást, a mással való nem-azonosságot, s ennyiben tartalmi kapcsolatot létesít a specifikációval.

A létezők közötti *különbség* két dolog *külsődleges* összevetéséből adódik, ha a kettő között azonosság is van. A különbség is feltételezi és egyben ki is zárja azt az azonosságot, amire vonatkozni kell. Az *ellentét immanens vonatkozás*, ahol egy semleges elem, mező közvetít a (+) és (-) pólusok között. (Például a mágnes pozitív és negatív pólója között keletkező mágneses térben feszültség, ellentét van, de nincs mágnesség a semleges terület, a patkó törzse nélkül.)

Az ellentmondás és az antagonisztikus ellentmondás differentia specificáját kell még megoldanunk. Mi itt a kategoriális felépítésben a különbség? Ez olyan probléma, amelyet a hegeli ontológialogika sem oldott meg, s szerzőnk figyelmét is elkerülte, hogy elválassa egymástól az ellentmondást és annak különemű, antagonisztikus formáját. Az ellentmondást, amelyben az ellentétek egysége és harca egyensúlyra jut; illetve az antagonizmust, ahol az egymást kölcsönösen feltételező és kizáró, pozitív és negatív mozzanatok feszültsége nem tud feloldódni egy mozgásformában, nem tud egyensúlyi állapotban újra-termelődni, mert az egyik pólusnak alávetett reprodukció rendszeren belüli mozgása – meghatározott ponton – átvezet a vele ellentétes pólus által uralt reprodukcióhoz. Egyik mozgásforma átcsap egy tőle minőségileg eltérő másikba. Melyik különös tár-

sadalmi erő képezi a társadalmi formameghatározottság uralkodó pólusát?

Megoldásunk – vetítsük itt előre – támaszkodik az *uralom* állapotára, melyet Hegel *A szellem fenomenológiájában* (1806) filozófiailag magas szinten írt le és elemzett. Továbbá Marx *A tőke* című munkájának filozófiai alapjaira, úgy, hogy fogalmi szinten ő sem (és előtte Hegel sem) dolgozta ki az ellentmondás mint rendszerimmanens mozgásforma és az antagonisztikus ellentmondás, mint rendszert transzcendáló ellentmondás fogalmát.

Ha most ezt a megoldásunkat visszavisszük a politikai fogalomra, akkor a következő 3 állapotot kell megállapítanunk:

- a) Szabályozott versenyhelyzetben a hatalmi harcok, a politikai nem érintik az uralmi szerkezetet, mert olyan állapotokat termelnek újjá, amelyek az uralmi rendszeren, a társadalmi totalitáson belüli mozgásokat változtatják meg. Az ellentmondás mozgásformája úgy és annyiban változik, amennyiben nem feszíti szét a rendszer kereteit, csak módosítja. Egy politikai rendszer normál állapotainak megfelelő konfliktusok jelentkeznek, amelyekben a versengő felek a barát és *ellenfél* (s nem ellenség) viszonyában állnak. Ennek az állapotnak felel meg a jogrendben a normál állapot.
- b) Antagonisztikus egy uralmi berendezkedés, a politikum és nem pusztán a politikai válik kérdésessé akkor, amikor a hatalmi harcok tétje egy új társadalmi forma. A forradalmak, polgárháborúk, ellenforradalmak jelentik meg a történeti-politikai életben az antagonisztikus ellentmondást. Ilyenkor a vezetők nem tudnak a régi módon vezetni (uralkodni), a vezetettek, az alávetettek pedig nem akarnak a régi módon élni. Ezért össznézeti válság alakul ki, alkalmazhatjuk Lenin optimális világossággal megfogalmazott megoldását (melyet ő a forradalmi helyzet objektív kritériumaként fogott fel). Amikor a politikai cselekvés *intencionálisan az uralmi viszonyokra, a berendezkedés strukturális jellemzőire irányul, akkor vagyunk a politikum területén*. Ilyenkor nem a kormány és ellenzék harcáról van már szó, nem az államhatalom befolyásolásáról – ami persze időnként az uralomtól függetlenül is drámai lehet –, hanem valóban a fennálló társadalmi berendezkedést védő erők, szövetségesek és ellenségeik harcáról. E mozgás jogi vetülete – ha a régi jogrend legitimációs alpjáról szemlélik – gyakorta az illegitim jogképződés.
- c) A vázolt két helyzet, A és B között a jogrendet felfüggesztő *kivételes állapot még közvetíthet*, ha az állam (a szuverén) erejével lehetséges a visszatérés A mozgásformához. Itt, a kivételesség által felfüggesztett jogrendben, csak a formális jogszerűség – a kihirdetés maga és nyomában a következmények kiszámíthatósága – kap szerepet⁶.

Elemzésünkkel bevezettük a „politikai” és a „politikum” (uralom) megkülönböztetéseket. „Egy mérhetetlen probléma elméleti körülhatárolásában” (Schmitt, 2002: 7) ezen a vonalon kell továbbhaladnunk. A hatalom és uralom dualizmusának fenntartása – melynek a későbbiekben további indokait adjuk – lehetővé teszi azt is, hogy az állami mozzanatát tovább konkretizálhassuk.

Weber híres, szociológiai szempontú – az állam mint szervezet miben különbözik a társadalom szervezeti jelenségeinek sokaságától – szervezetszociológiai kérdésfeltevését követve azt mondhatjuk, hogy „...állam az az emberi közösség, amely egy bizonyos területen belül – ez a »terület« hozzátartozik az ismeretőjegyzékhez – a legitim *fizikai erőszak monopóliumára* (sikerrel) tart igényt” (Max Weber, 1989: 6). Tehát az állami szervek *conditio sine qua nonja*, hogy a törvényes erőszak monopóliumának birtokosaiként járnak el, s ezzel, mivel a legális kényszerítés – ténylegestől a potenciálisig terjedő – eszközrendszere áll rendelkezésükre, nyomatékosabb eséllyel tarthatnak igényt a sikerre, mint a politikai tagoltság *egyéb szereplői*. (A parlamenti és parlamenten kívüli ellenzék materiális céljai realizációjához nem rendelkezik impériummal.) Megjegyzendő: pluralizmuselméletekben ez a különbség gyakran elrelativizálódik; holott a kormányzati hatalom és a társadalmi hatalmak, befolyások közötti érvényes különbség a pluralista demokráciákban is megmaradt: a „sikerre tarthat igényt” nem jelent és jelenthet omnipotenciát, s az államcentrikus felfogás oldható a pluralisztikusan szerveződő politikai univerzumban, de nem eliminálható. Ahogyan a politikairendszer-fogalmak is roppant problematikusak, ha nem tisztázzák kapcsolatukat az államisággal.

A „politika mint hivatás (1919) című művében a politikai tevékenységet olyan hivatásnak fogta fel, amelyben a döntéshozó politikus „az eredmény”, a várható eredmény felől próbálja meg kalkulálni döntése társadalmi hatását. A megértő szociológia nyelvén szólva azt, hogy az milyen (érdek)pályákra tereli a társadalmi cselekvéseket. A politika mint hivatás tehát *nem* szakkérdéseket dönt el, ezért nem helyettesíthető a technokráciával – mint ezt az ún. szakpolitikák napjainkban magukról tévesen feltételezik –, hanem saját szakszerűsége van. A politikusé. Weber által bemutatott felelősségi dimenzióival együtt.

Rá kell mutatnunk arra, hogy az állami-kormányzati politika politikai tagoltságra – követelésekre, támogatásokra – adott reagálásait mindenkor nagy szakapparátusok és többé-kevésbé felkészült szakemberek segítik. A kormányzati politika szelektív viszonya ezekre a területekre, ügyekre, alternatívákra vonatkozóan akkor és ott kezdődik, ahol és amikor:

ad 1. többféle, s ezért szakmai minőségében összemérhetetlen szakterület – gazdasági, műszaki, jogi, egészségügyi, környezeti stb. – szakmai racionalitása ütközik egymással; vagy pedig

ad 2. azonos területen többféle egyenértékű vagy közel egyenértékűen szakszerű megoldás kínálkozik.

Ami *pure et simple* szakkérdés és akként eldönthető, az nem politikai ügy, legfeljebb az olyan politikus keze alatt lesz azzá, akit valamilyen ügy elkötelezettjeként szándékaitikai túlfűtöttség vezet, anélkül, hogy számolna vagy számolni volna képes döntése kihatásával. A kormányzati politika – kedvező esetben – tehát nem az akarnok dilettánsok és – dilettantizmus világa. Ha viszont nem lenne fentebbi ad 1 és ad 2 esetkör, akkor ab ovo nem lehetne megalapozni a politikusi hivatást mint olyat, aminek megvan a maga – az adott tárgyi területhez, kérdéshez képest – saját szakszerűsége, *amellyel eltérő kihatású érdekpályákra tereli a társadalmi cselekvéseket. Kormányzati politika per definitionem az, hogy a különböző szakracionális utközése vagy pedig az azonos területen fellépő egyenértékű megoldások következtében a kormányzatot nyomja a döntés (nem döntés) súlya, s a meghozott (elnapolt) cselekvést konzekvenciái felől kell mérlegelnie.* Így a nem döntés éppúgy lehet a rendszer strukturális feltételeinek érintetlenül hagyása, meg nem kérdőjelezése (systembezogen, rendszerfüggetlen mozzanat), mint a kormányzat védekezése az adott körülmények között ki nem elégíthető, túlterhelő követelésekkel szemben. Ebben nem tud a szakember dönteni helyette, ebben nem váltja ki az ún. szakpolitika a politikát, mert éppen ez a saját minősége, létértelme és oka, egzisztencia módja. Ebben a minőségében nem helyettesíthető, váltható ki a technokráciával, s ezért és ennyiben irányítja az államigazgatást, végrehajtást. Az államhatalom (kormányzati hatalom) – makrotársadalmi viszonyok befolyásolására alkalmas rendelkező erő – ezért centrális, kitüntetett forma a politikai hatalom egyéb formáihoz, szerepeihez, intézményeihez képest. A legitim erőszak-monopóliumon túl specifikusan állami a *redistribúciós* hatalom (jövedelemelvonó, -elosztó funkció gyakorlása), a jogalkotás *szabályozó* hatalma, s végül az *ideológiai értékrend* és a *társadalmi presztízsvizonyok* alakításában – csak az államhatalom birtokában gyakorolható – eszközbeli többlet. „A minden állami egyben politikai, de nem minden politikai egyben állami is” problémahelyzetében ezek az „állami” specifikus tulajdonságai, attribútumai⁷. Témánk szempontjából nincs szükség szélesebb megalapozására és kifejtésre, akkor sem, ha ez igen csak több irányba lehetséges.

Az állami (kormányzati) mozzanatának bemutatása után, ahhoz, hogy a hatalom–uralom tárgyi problémáját kibonthassuk, előbb egy problémátörténeti vázlatot, prolegomenát kell adnunk a kérdésről.

III. URALOMELMÉLET – POLITIKAI HATALOM: A „POLITIKUM” ÉS A „POLITIKAI” CSELEKTVÉS

Politikai hatalom és társadalmi-gazdasági uralom kettőssége végigkíséri a polgári társadalom minden történelmi korszakát. A világrendszer-elmélet kitűnően tárgyalja a gazdasági viszonyokat, formákat és a geopolitikai erőviszonyokat, de analitikusan nem mindig választja el a hatalmi és az uralmi, a szubjektív és az objektív-strukturális mozzanatokat egymástól. A hatalom–uralom dichotómia alkalmazása nélkül pedig egyenesen félrevezető minden teoretikus törekvés, amelyik a modern tőkés társadalmakat, a polgári társadalom és a politikai állam elválasztása mellett szerveződő formációkat kívánja leírni. Nem pusztán terminológiai kérdésről van szó, bár a hatalom és az uralom terminológiailag akár felcserélhető, vagy pedig bizonyos összefüggésekben egymás szinonimái is lehetnek. Teoretikus helyi értékük különbözőségét jól mutatja, hogy a társadalomtudomány két olyan klasszikusa, mint Karl Marx és Max Weber (Herrschaft, illetőleg Macht és Gewalt) egyaránt két teoretikus fogalmat használt a két szint gondolati leképezésére. *Mert szintek csak akkor és annyiban vannak, amennyiben különböző törvényszerűségeknek, összefüggéseknek engedelmeskednek.* Az elitelméletek közös álláspontjáról – elit az, amelyik kiválasztja saját útját (amire a passzív, szellemtelen tömegek nem képesek) – eleve elesik a két szint. A történelmet az elitek csinálják, mert ők a folyamatok protagonistái, szubjektív aktorai. A hatalom uralom nélküli. Redukciós felfogásuk sok oldalról bírálható. Diametrálisan ellentétes állásponton Hardt–Negri: *Empire* (2000) című munkája áll, mert abban a *birodalomnak*, mint új szuverénnek a globalizációs folyamattal való felemelkedése egy megnevezhetetlenül anonim, szubjektivitás és döntési erő nélküli uralom – ellentétes egyoldalúsággal felfogott – álláspontját képviseli. Marx és Weber viszonyában – anélkül, hogy most a kérdést teljes elméletörténeti fegyverzetében kellene mozzatnunk – a módszertani egységen belül találunk poláris ellentétet. Amíg az ökonómus-filozófus Marx a magántulajdon történelmi formáiban, a többlettermék közvetlen termelőtől való elsajátításának módjában találta meg az uralmi és szolgasági viszonyok objektív, rejtett alakzatát (Klassenherrschaft), s a politikai hatalmat tekintette a cselekvő aktorok befolyásolási dimenziójának; addig Weber – a polgárság „szociológus” Marxa – éppen fordítva járt el: egy berendezkedés szubjektív, igazoló, meggyőző jegyeire tekintettel képződnek annak legitimációs módozatai, alaptípusaiban a karizmatikus, a tradicionális és a legális uralom, míg az objektív síkot, az erőfölényt, amivel szemben ellenszegülés esetén is érvényt szerez a monopolhelyzetben, döntő erőfölényben lévő fél („Macht”) tekintette objektivisztikus összefüggésnek. Közös

nevezőre redukáltan tehát: ami Marxnál az objektív adottság, amit az individuális cselekvők tudata, akaratlagos törekvése nem változtat meg, az uralom, az Webernél a szubjektív sík, a meggyőzés; és fordítva, ami Webernél az objektív helyzet, az erőfölény, a hatalom, ami engedelmességet kényszerít ki, az Marxnál a befolyásolható, akaratlagos politikai erőfeszítéssel megváltoztatható politikai hatalom. Számunkra azonban nem a szerteágazó belső fogalomalkotási problémakör az igazán fontos – amelyben természetesen mindennek csak a saját teóriájában van megfelelő létjogosultsága – a weberi ideáltipikus magatartáskutatásban éppúgy, mint a marxi dialektikus törvénytudományban, hanem az objektív és szubjektív szintek kettőssége: uralom és hatalom, illetve hatalom és uralmi módozatok kettősségének fenntartása. Komoly társadalomelmélet e nélkül, az objektum és a szubjektum dialektikája nélkül nem képzelhető el. Ma, amikor gyakran mindkettőjüket valaminő posztmodern szociológia, posztmodern tudományosság álláspontjáról a múlt rekvizitumaiként kezelik – következésképpen sok mindent félreértenek a modernitás és a kapitalizmus természetéből –, jó lesz komolyan vennünk eljárásuk közös magvát. Immáron módszertanilag alátámasztva és választott, következetes terminológiahasználattal: az objektivisztikus uralmi viszonyok, tehát értékek, javak, jószágok termelésének, elosztásának strukturális adottságai és a szubjektív hatókörű politikai hatalom, rendelkező erő kettősségének társadalomelméleti kifejtésével.

Az uralomelmélet archetípusát G. W. F. Hegel alkotta meg *A szellem fenomenológiájában* (eredetileg: 1806; 1961: 101–110). Abból indult ki, hogy az ember szükségletkielégítő lény, de van, aki nem saját maga, hanem mások munkájával elégíti ki szükségleteit. Az úr megparancsolja szolgájának, hogy mit tegyen, s ezzel saját szükségletei és a szükségletkielégítést biztosító javak közé állítja a szolgát. Az öntudatlan, engedelmeskedő szolga az öntudatos úr élvezetét szolgálja. A kezdetben egyirányú, aszimmetrikus függésben döntő szerephez jut az emberi munka. Mert ha a munkafolyamat sokszor ismétlődik, rutinszerűvé válik, akkor egyfelől az úrnak már feleslegessé is válik parancsot kibocsátania, a szolga úgyis tudja már és teszi a dolgát. Miközben e kölcsönhatásos viszonyban az úr passzívabbá válik, s egyre inkább a szolga lesz az aktív fél. Tehát éppen a munkához való pozitív és negatív vonatkozásuk nyomán kezd megfordulni a viszony közöttük. Amíg az úr képességei elsorvadnak, mert feleslegesek s nem gyakorolja azokat, aközben a szolga munkájával nemcsak a természeti tárgyat alakítja át hasznos jószággá, ura szükségleteit kielégítő termékké, hanem egyre jobban ki-munkálja személyes képességeit. Már nincs szüksége irányítás-ra, fokozatosan függetlenedik és fejleszti azokat, míg végül képességeit veszített ura lesz ráutalva őrá. A kezdeti öntudatlan pólus öntudatosodik, míg az öntudatos másik fél degradálódik.

A munka és az ökonómia nagy problémái merülnek itt fel, anélkül, hogy a viszonyt – melyet Hegel a kapitalizmust megelőző társadalmak körülményein modellezett – teljesen átfordította volna. Ugyanis csak a boldogtalan tudat belső szabadságáig (sztoicizmus, szkepticizmus), s nem az uralommal szembeni cselekvésig jut el a részlegesen emancipálódó szolga. Marx ezt az objektív dialektikát veszi figyelembe, amikor a munka társadalmi felszabadításának programját adta. Herbert Marcuse a hegeli politikai filozófia rekonstrukciója során teljesen nyilvánvalóvá teszi ezt a kapcsolatot, amikor *A jogfilozófia alapvonalai* (1821) öregkori Hegelét elemzi. Hegelnél az államtól *elváló polgári társadalom* szabja meg a termelés folyamatának menetét, amelyben az egyén nem szükségleteinek és képességeinek, hanem „tőkénének” megfelelő helyet foglal el. „...Mivel az általános gazdagságban való részesedés lehetősége a tőkéől függ, ez a rendszer egyre nagyobb egyenlőtlenségeket szül” (*A jogfilozófia alapvonalai*, 200. §). „Az emberek kapcsolata *általánossá* válik szükségleteik által, s általánossá válnak a módszerek is, amelyekkel megteremtik és elosztják az eszközöket e szükségletek kielégítésére: ily módon nő a gazdagságok felhalmozódása... az egyik oldalon. A másik oldalon nő a különös munka *elszigetelődése és korlátozottsága*, s ezzel az e munkához kötött osztály *függősége és nyomora*, ...ha egy nagy tömeg bizonyos megélhetési mód mértéke alá süllyed, ...s ha hozzá még veszendőbe megy az az érzék, hogy jog, tisztesség és becsület dolga, hogy az ember saját tevékenységével és munkájával tartsa fenn magát: akkor létrejön a *csőcselék*, amivel viszont együtt jár, hogy aránytalanul nagy gazdaságok nagyobb könnyűséggel kevés kézben koncentrálódnak...a *túl nagy gazdagság* mellett a polgári társadalom *nem eléggé gazdag*, ...hogy a túl nagy szegénységnek és a csőcselék keletkezésének véget vessen” (Marcuse, 1982: 237, 238).

Az uralmi-szolgai viszonyok kulcsát a többlettermék elsajátításának történelmi módozataiban találta meg. Ezek a társadalmi-gazdasági alakulatok, formációk. Az eleven emberi munka holt munkának (tőkének) történő alárendelődése a modern kapitalizmus, a munka és a tőke közötti pólusok ellentmondásában reprodukálódik. Az uralom a kapitalizmusban an sich és für sich osztályviszonyok dialektikája, ami a globális kapitalizmusban, a mai világgazdaságban úgy érvényesül, hogy a polgárság für sich sein szervezettségre és ideológiai-kulturális hegemoniára tett szert, a munkatársadalom, az „Arbeitgesellschaft” ellenben an sich sein állapotait ölti magára. Öntudata egy dezintegrált tudat kultúripar által előállított visszfénye csupán.

Két szemléletes Wallerstein-idézetünk az uralom mai állására vonatkoztatja alapvetésünket: „Ha a burzsoáziát úgy definiáljuk, mint a *nem* általa termelt értéktöbblet olyan elsajátítóját, amely a többlet egy részét tőkefelhalmozásra fordítja, ebből kö-

vetkezően a proletariátus az az osztály, amely a mások számára termelt érték egy részéből részesül. Ebben az értelemben a tőkés termelési módban csak burzsoázia és proletariátus létezik. *A polaritás strukturális*” (1976: 7). „Így a kapitalizmus nemcsak a többlettermékeknek a tulajdonos által a munkástól való elsajátítását jelenti, hanem az egész világgazdaság többletének az elsajátítását is a centrumterületek által. Ez egyaránt fennállt a mezőgazdasági és az ipari kapitalizmusban is” (1980: 116. Kiemelések – Sz. P.). Számunkra nyilvánvaló, hogy ezen alaptagoltságon kívül egy társadalomban az emberösszesség még nagyon sokféle megoszlást mutat, kulturális arculata, világnézete, vallási hovatartozása, választói magatartása, jövedelmi viszonyai vagy éppen lakóhelyének különbözőségei okán. Mindez azonban nem szünteti meg az alaptagoltságot, tehát *a gazdaság társadalomstruktúrájának, tulajdoni és munkamegosztási viszonyainak, uralmi szerkezetének jelentőségét.*

Itt azonban érdemes nézőpontot váltanunk, s eddigi problémátörténeti elemzéseinket a mai világ közegére vonatkoztatni. Azaz a globalizáció körülményei között akarjuk tovább elemezni problémánkat, s ezért kell kitérnünk a nyugati baloldal egy olyan uralomelméleti „sikerkönyvére” (Hardt–Negri: *Empire*, 2000), amely nagy befolyásra tett szert. Olyan politikai filozófiai esszéről van szó, amelynek fő tételeivel érdemes foglalkoznunk. (Bár nem gondolnánk, hogy egy esszét szaktudományos analízisnek kellene alávetni, legfeljebb elcsúszó túláltalánosításaira kell a figyelmet ráirányítanunk.)

Amíg az elítelméletek hatalmi kérdéssé egyszerűsítik a társadalom uralmi viszonyait s az abban rejlő politikumot, itt fordított arány- és funkciótévesztésről beszélhetünk: az uralmi viszonyokban feloldódik a politikai hatalomgyakorlás jelentősége, szereplői. Leírásukban az uralom objektív mechanizmusai hatalom nélkül, attól függetlenül működnek. A világgazdaság tökeviszonyai magukba olvasztják a szuverenitás politikai-jogi aspektusait, a politikai hatalom és cselekvő protagonistáinak szubjektív mozgásterét.

IV. A HATALOM NÉLKÜLI URALOM PROBLEMATIKUSSÁGA

Idézzük fel Hardt és Negri könyvének, az *Empire*-nek első bekezdését, amely álláspontjuk tömör foglatatát adja: „A birodalom szemünk láttára materializálódik. Az elmúlt évtizedekben a kolonialista rendszerek eltörlésével, és még inkább a szovjet sorompók nyugati világpiacok előtti végső összeomlása után, a gazdasági és a kulturális csere globalizációjának irreverzibilis és ellenállhatatlan tanúi vagyunk. A termelés világméretű körforgása és a világpiac mellett egy új világrend emelkedett fel, a

hatalom új struktúrái és logikája – röviden a szuverenitás egy új formája. A birodalom egy olyan politikai alany, amely hatékonyan szabályozza a világkereskedelmet, szuverén hatalom, amely a világot kormányozza” (2000: 15).

A kapitalista termelés és csere globalizációjában a gazdasági viszonyok függetlenedtek a politikai kontrolltól, minek következtében a politikai szuverenitás hanyatlott. Bár a nemzetállami szuverenitás széles körben hatékony maradt, tendenciájában mégis fokozatosan erodálódik. Az áruk, személyek, technológiák, elsődleges termelési tényezők növekvő könnyebbséggel haladnak át a határokon, ezért a nemzetállamnak egyre kevesebb hatalma van, hogy szabályozza az áramlásokat és kivesse autoritását a gazdaságra. „Mindazonáltal a nemzetállami szuverenitás hanyatlása nem jelenti, hogy a szuverenitás mint olyan hanyatlott volna... (hanem) a szuverenitás új formát öltött, amely egyfajta nemzeti és szupranacionális szervezetek egyesülése, a kormányzás egységes logikája jegyében. A globális szuverenitás ezen új formáját nevezzük birodalomnak” (2000: 16).

A birodalom azonban teljesen más dolog, mint az imperializmus, amelyben a nemzetállami rendszer területi határok közötti hatalmát úgy gyakorolta, hogy azt kiterjesztette saját határain túlra. Ez volt a kolonializmus. „A birodalomra való átmenet éppen a modern szuverenitás egyfajta hanyatlása. Az imperializmussal szemben a birodalom nem építi ki a hatalom területi központját, és nem támaszkodik határookra vagy lecövekelt sörömpókra. Ez a kormányzásnak egy decentralizált és deteritorializált apparátusa, amely fokozatosan az egész világot integrálja – saját belső, nyitott határaitól kezdve és örökös expanzióval folytatva” (2000: 17).

Látható, hogy ez az új, nem nemzetállami szuverén politikai hatalmat is gyakorol – nemcsak a világkereskedelmet szabályozza –, ezért „birodalom” a szerzőpár szerint. Magam közel sem gondolom, hogy létezne egy világkormány, nem gondolom, hogy állam-, jog- és politikaelméleti értelemben, szaktudományosan megalapozottan lehetne beszélnünk egy „Empire”-ről, mint szuverén hatalomról. Metaforaként persze találó a szerzőpár jellemzése, de maguk is explicitté tették, hogy itt nem metaforikus értelemben beszélnek birodalomról, hanem az elméleti kifejtés igényével (2000: 19). Álláspontjuk bizonyítására sokféle – erős vagy éppen kevésbé meggyőző – érvet használnak.

Előbb az utóbbiakról. Számunkra nem igazán meggyőző, hogy a modernitással szembeállított valaminő posztmodern lenne a birodalom. Akkor sem, ha a posztmodernnek nagy társadalomtudományi irodalom van, s az imperializmusról a birodalomra történő átmenetet a modernitásról a posztmodernre történő átmenetként értelmezik. Ahogyan ezt tárgyaltuk, a modernitás a

tőkeviszony dologi kényszerének uralmát hozta magával. Ezért a kapitalizmus történetén belül kell elhelyeznünk azt az újabb keletű fordulatot, amelynek a globális „szabad versenyt” tekintettük, s nem pedig azon túllévő „poszt”-nak. Sok-sok „poszt” van a klasszikus kapitalizmus után. Azonban sem az immateriális termelés (információs forradalom) jelentőségének növekedése, sem a biopolitika és biohatalom⁸, sem pedig a szerzőpárnál a foucault-i jellemzésű, modernitáshoz hozzárendelt, a fegyelmező társadalmat (amely hozzávetőlegesen a XVIII. századtól a XX. század derekáig terjedt) felváltó kontrolltársadalom nem bírhat ilyen relevanciával. Az elnyomáson alapuló fegyelmező hatalommal – amelynek a benthami panoptikum (Panopticon) a modellje⁹, s ezt terjesztette ki Foucault az államtól független hatalmi és szocializációs, tehát mikro folyamatok vizsgálatára (börtön, kórház, iskola, szexualitás rendje) – szemben oly mértékű jelentősége van ennek, hogy a közhatalmi erőszak, fizikai elnyomás már-már fölöslegessé is vált. A tudás hatalmát képező diszciplinaritás, a cselekvési normákat szabó és a népszerűség folyamatos megfigyelés alá helyező hatalom Foucault-nál sokkal fontosabb, mint a polgári demokrácia formális, állami-politikai-jogi apparátusainak működése. Ennek a tendenciáját folytatja a kontrolltársadalom, amely a kizsákmányolástól és elnyomástól függetlenített különbségek ellenőrzésén keresztül végtelen lehetőségekkel rendelkezik ahhoz, hogy minden szembenálló változást, törekvést magába integráljon. A szerzőpár számára az amerikai alkotmány jelenti ezen – mindenevő – nyitottság prototípusát.

Az új világrend előhírnökéül szolgáló háborúk ellenére sem tekintik az Egyesült Államokat egyedüli szuperhatalomnak¹⁰, mert szerintük nem folytatója a régi imperialista európai államok politikájának. „Az USA nem képezi egy imperialista terv központját; és valójában egyetlen nemzetállam sem teheti ezt ma. Az imperializmusnak vége. Egyetlen nemzet sem lesz olyan világhatalom, mint amilyenek a modern Európa nemzetei voltak. Az USA bizonyosan privilegizált pozíciót foglal el a birodalomban, de ez a privilégium nem következik a régi európai imperialista hatalmakkal való hasonlóságból, sőt, éppen a különbségekből áll. Ezek a különbségek nagyon könnyen azonosíthatóan koncentrálnak az Egyesült Államok alkotmányának saját birodalmi – nem imperialista – alapjaiban; alkotmányon, amin mi itt egyszerre értünk formális alkotmányt, írott dokumentumot, módosításaival és a törvényhozó hatalom fegyverével, és materiális alkotmányt, tehát a szociális erők kompozíciójának állandó képződését és újraképződését. Az Egyesült Államok alkotmányának történelmén keresztül ez a birodalmi teória túlélt és megérett, és ma világméretben tűnik kiteljesíteni saját formáját” (2000: 18–19). Tehát a birodalom jelenkori eszméje az Amerikai Egyesült Államok belső alkotmányos terve világmé-

retű kiterjesztésével született. A nemzetközi jog korábbi, meg-
egyezőes, tárgyalásos formáit, amelyre mindig külső felek kö-
zött került sor, modern viszonyokban államok közötti külső, bi-
és multilaterális szerződésekkel, felváltja egy belső alkotó és in-
tézmenyesülési folyamat. „A különféle állami dinamikák koor-
dinációja, a konfliktusok megoldása, a közvetítés csatornái, az
egyesületek és egyetértések hálói mind-mind a birodalom kere-
tében intézményesülnek. Az államhatárok világméretű transz-
formációja első fázisában élünk, a birodalmi szuverenitás nyi-
tott terében” (2000: 230). De úgy is fogalmazzuk, hogy a biroda-
lom problémája első helyen a világrend problémája, ami meg-
határozott jogi formában fejeződik ki. E folyamatban eltűnik a
külpolitika, mert minden a birodalmon belülivé válik. Ebben
mindenképpen igaz az, hogy a nemzetállami rend válságba ju-
tott, és ebből a nemzetközi jog válsága is következik, ami tovább
gyengíti az egyedi szuverén államok legitimitációját. Az is igaz,
hogy a nemzetállami rendszer válsága pedig, képletesen szólva,
a birodalom felé nyom. Hozzáteve, hogy háromféle artikuláció-
val: egyrészt a regionális integrációk nemzetállamiság fölötti,
szupranacionális és nemzetállamiságon keresztül megvalósuló
(EÜ) kombinált formájában, másrészt a nem nemzetállamok
(Délkelet-Ázsia) közötti régió patrimonialis viszonyokkal
együtt szervezett reáltípusaként, végül a nemzetállamok –
gyakran végrehajtásra és igazságszolgáltatásra korlátozódó –
funkcióváltozásai révén. A világrendszerben ez egészül ki a
nemzetállamiság alatti (kváziállam; városállam; állami állam-
szövetségen belüli régiók) képződményekkel. Az igaz mellett a
hamis túláltalánosításokat inkább a birodalom leírásánál, értel-
mezésénél lehetjük fel.

Sokféle erős érvet, valós tendenciát kifejező okfejtéssel talál-
kozhatunk abban a posztmodern szerkezetű, 500 oldalas szöveg-
folyamban, amelyet szerzők szerint nemcsak az elejétől a vége
felé, hanem fordítva, vagy éppen tallózva is lehet olvasni, mert
olvasója úgyis a hermeneutikai körben foglal helyet, s így alkotó
részese a befogadó az értelmezésnek. A mondanivaló kemény
magja persze ennek következtében fellágyul, relativizálódik.
Nem alaptalanul írta egy német kritikusuk (Detlef Hartmann),
hogy művük a posztmodern lebegtetések következtében akár
egy „közepes hatótávolságú konzervatív forradalom”-ként is ér-
telmezhető, nemcsak az alterglobalizációs mozgalmak kiáltvá-
nyaként.

A világgazdaság aszimmetrikus függési, uralmi viszonyai a
politikum helyét, lehetőségeit kijelölő módon léteznek anélkül,
hogy ezek a tagolt világrendszerben egységes politikai hatalmat
gyakorló mechanizmusokká váljanak. A politikai nem azonos a
politikummal, az uralmi-függési viszonyok strukturális adottsá-
gai a szuverenitás politikai-jogi fogalmával, amely sohasem
„alanytalan”, sohasem objektív mechanizmusok eredménye.

Austintól Jellineken át Schmittig és napjainkig a szuverenitás politikai-jogi értelme nem lehet se decentralizált, se deterritorializált. Szilágyi Péter mutat rá arra, hogy a szerzőpárnál kifejezett önellentmondás, amikor egyfelől transznacionális szuverenitásról, hatalmi piramisról és annak csúcsán az Egyesült Államokról beszélnek, másfelől tagadják, hogy az új világrendnek lenne egy meghatározott hatalmi centruma. „Márpedig a szuverenitásnak nélkülözhetetlen eleme a politikai hatalom koncentrálttsága egyetlen hatalmi központban. A dekoncentrált, fragmentált szuverenitás nem szuverenitás, ahogy a feudális állam sem volt szuverén” (Szilágyi, 2004: 146). Akik nem látják, hogy stabil társadalmi állapotok és egy működő jogrend körülményei között ki a szuverén, azoknak Carl Schmitt módszertani megközelítésére hívhatjuk fel a figyelmét. „Szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt” – fogalmazta meg megvilágító erejűen *Politikai teológiájában* (1922). Valóban, az atipikus, a rendkívüli helyzetek, háborúk, polgárháborúk, forradalmak, ellenforradalmak megmutatják, amit a normálforma (esetleg) eltakar. Szerzőpárnak a multitudine-del, a sokasággal szembeállított új szuverénje, a birodalom abban a teoretikus gyengeségben szenved, hogy észrevétlenül egybecsúsztatja a két szintet. Így elesik a politikai hatalom cselekvő aktorainak, köztük a szuverénnek a cselekvőképessége, tetteiknek jelentősége. Ezáltal persze az uralmi-kizsákmányolási viszonyok is felpuhulnak. Az ún. immateriális munka nem a nagyüzemi koncentrálttság és hierarchia viszonyait, hanem a posztfordizmus – hálózatokként értelmezett – állapotait veszi alapul. Valóban, ez annyiban találó, amennyiben a munkafolyamatok jelentősen megváltoztak, s a népesség zöme a szolgáltatásokban (service) vagy éppen a vezetés, menedzsment, kommunikáció, a szakértői rendszerek szaktanácsadás területén tevékenykedik. A tudás alapú gazdaság és az információs társadalom sokféle szociológiai, kulturális, oktatási realitása ellenére – politikai gazdaságtani szempontból – mégis az az ellenvetés tehető, hogy: 1. mindenféle tudás, információ áruformát ölt a kapitalizmusban, s így értékét sem határozza meg más, mint az értéktörvény. (Akkor is, ha felhasználása során a tudásárutertermék nem fogy el, sőt, a használatának tapasztalatával kollektív hozzáadott érték képződhet, amelyet azonban a magántulajdon módjára sajátítanak el, és védenek a jog eszközeivel.) 2. A tudásáru és az információs áru előállítójának, termelőjének értékét – változatlanul – munkaereje árának, bármilyen magas árának előállításához szükséges társadalmi ráfordítások határozzák meg és nem az általa előállított szellemi jószág piaci értéke. A munkaérték-elmélet a munkára, az absztrakt munkavégző képességre és a konkrét munkavégzésre, s nem pusztán a fizikai munkára érvényes¹¹. Ezek a problémák pedig megterhelik a sokaság fogalmát. A sokaság a globális hatalmi struktúrák legszélesebb,

alsó foka, a nép. „Bár a sokaság egyértelmű definíciója hiányzik a könyvből, feltételezhető, hogy az a »nép« vagy a »proletariátus« fogalmak sokkal komplexebb, ellentmondásosabb, »posztmodernebb« utódja. Sokaságon voltaképpen nem egy alany, hanem a »szingularitások erőtere« értendő, amely önmagában sem homogén, és folytonos változásoknak van kitéve. Eppen ezért lehetetlen a sokaság érdekeit feltérképezni vagy a sokaságot közös cselekedetekre motiválni – s mivel a sokaság a birodalomnak szerves része, ezáltal megszűnik a hatalommal való szembenállás antagonizmusa is” – foglalja össze egy kritikusk (Buzogány, 2003: 58). A klasszikus jogfilozófia, Kalliklész nyelvén: nem világos, hogy a sok gyenge mikor és mitől lehet képes arra, hogy szabályozásra készítse azt a kevés erőt, akik éppen erejüknél fogva uralkodnak?

Elvileg a nemzetállamiság lassú halála, a munkakapcsolatok és velük az emberi kapcsolatok átalakulása, humánus vágyakat megtestesítő hálózata, köztük az affektív emberi kapcsolatok elterjedése s a sokaság kreativitása olyan forradalmi potenciálok hordozói, amelyek egy jövőbeli Ellen-birodalom alapulhatnak. A sokaság érdekeit látszanak kifejezni a transznacionális szervezetektől és nemzetállamoktól is független szervezetek, az NGO-k, amelyek egy globális civil társadalom humanitárius érdekeit képviselik. Túl a partikuláris érdekharcokon, ezek képviselik az emberiség mai lelkiismeretét, globális és univerzális érdekeit. Az Ellen-birodalom legrealisztikusabb összetevője a valóban létező nemzetközi civil társadalom és ennek szervezetei. (Itt legfeljebb az a kérdés marad megvilágítatlan, hogy mi a szerepük, pontosabban miért nincs jövőbeli szerepük a jobboldali nemzetközi civil társadalmi szerveződéseknek?!) Végeredményben arról, hogy *az állam és a tőke együttes eltűnéséhez*, a sokaság felszabadulásához közelebbről és részletesebben hogyan jutunk, a politikai filozófiai esszé keveset mond, de az bizonyos, hogy *a globális kapitalizmus tendenciájában önmaga felszámolása felé tart.*

V. EPILÓGUS

A globális kapitalizmus a tőkeviszony globális uralma a nemzetállami szint fölött, ami a politikum erejénél fogva kivont olyan szabályozási tárgyköröket a nemzetállami szuverén fennhatóságából, melyek korábban egyértelműen odatartoztak. A politikai (cselekvés) terepnumát a berendezkedés strukturális adottságainak függvényében – s ilyen az egykor nemzetgazdaságra épült nemzetállam és a világgazdaságra épülő mai szuperstruktúra különbsége – a politikum jelöli ki. *A politikum megváltozása a politikai (és állami) szerepét és helyét is átstrukturálja.* A kérdés komplexitásáról a lényegre redukáltan azt mondhatjuk,

hogy a világgazdaság uralmi viszonyai, szerkezete definiálja a politikumot, a politikum pedig a lehetséges politikai cselekvések mezőjét jelöli ki. A helyileg, nemzeti társadalmak szerint és regionálisan is tagolt vilárendszer, amely az értékrendek, szociálpszichikai attitűdök, kultúrák, vallások, nyelvek és történelmi tapasztalatok sokféleségét termeli újjá, közvetlenül mégsem feleltethető meg a világgazdaság aszimmetrikus uralmi, függési viszonyainak. A politikai cselekvésnek és a politikai hatalom dimenziójának ezért relatív önállósága van az uralmi szerkezethez képest. Számunkra – teoretikus szigorúsággal szólva – nem birodalom a birodalom, hanem a világgazdaság és a vilárendszer kölcsönhatásos mozgása. Túljutottunk Schmitt-en és Lukácson.

JEGYZETEK

- ¹ Bell megoldását Győrfi Tamás (2001) munkájából vettük át – kiindulópontként.
- ² Az irányzat összefoglaló bemutatását lásd Bihari Mihálytól (Bihari–Pokol, 1992, VIII. fej.).
- ³ Annyit azért mond, hogy: „A sokértelmű szó, »társadalom«, amennyiben itt ez érdeklődésre tart számot, még ma is mindenekelőtt azt jelöli, ami *nem* állam, s alkalomadtán ezenkívül azt is, ami nem egyház.” Majd hozzá fűzött lábjegyzetében Eduard Spranger meghatározását bírálóan értékeli, annak pusztán negatív jellege miatt, s amiatt, hogy nem veszi figyelembe azt a történelmi tény, hogy a „társadalom” kifejezés a 19. században sajátosan politikai, polemikus értelemmel bír. Így a *societasból* képzett olyan fogalmak, mint a „szocializmus” és a „szociológia” is többnyire ellenzéki értelemmel bírnak (Schmitt, 2002: 211, 238).
- ⁴ Ha ezt megértjük, akkor persze nem sokat ér a totalitarizmus(ok) elméleti kreációja. Elfogadása esetén a politikai lehetősége – valósága, követelése – tényszerűsége közötti feszültség, reflexivitás tűnne el, megszüntetve a társadalmi (és ökonomiai) viszonylagos önmozgását. A farkok csóválná a kutyát, s nem a kutya a farkát, a rész pánpolitizmusa kiszorítaná a nagyobb egészt, a társadalmiságot.
- ⁵ Kende Péter akadémikus Bayer József megoldása mellett lépett fel, mondván, a „le politique” a megfelelője a franciában a das Politische-nek. E vitától függetlenül, Cs. Kiss egész kötetre kiterjedő fordításával nagy és értékes munkát végzett a hazai politikai tudományok (elsősorban a politológia, az államelmélet, a jogelmélet) számára is.
- ⁶ Schmitt decizionizmusáról szóló dolgozatunkban részletesebben taglaltuk az itt meglévő helyzeteket (2004: 343–345).
- ⁷ Részletesebben bontottuk ki az állami (kormányzati) instrumentális kérdését: *A kormányzás terjedelmének és funkcióinak alakulása a 20. században* című tanulmányunkban (Szigeti, 2002: 89–93). Továbbá jellemeztük a kormányzás helyét a társadalom politikai tagoltságában (Szigeti, 2003).
- ⁸ A biopolitika – hasonló – problémáját Ignacio Ramonet megközelítésében már tárgyaltuk. Hardt–Negrinél a teljes, szellemi és biológiai-fizikai emberre kiterjedő olyan hatalomról van szó, amely egészségi és szociális állapotokban, fogyasztási szokásaiban, de még szellemi minőségükben is uralja az em-

bereket. Részben az ellátó rendszerek, részben pedig a média hatalmán keresztül. A XX. század második felétől vált a kontrolltársadalom belső összetevőjévé a *biopolitika*.

- ⁹ Olyan kör alakban elhelyezett épület, melynek központi tornyából jól áttekinthető és ellenőrizhető az épület celláiban lakók viselkedése. Szimbolikus értelemben „az Isten szeme mindent lát” (de legalábbis láthat) középkori gondolata jegyében a panoptikum a fegyelmezőhatalom egyik toposzává vált Foucault-nál.
- ¹⁰ Ez esetben nézeteinkkel élesen szembenálló értékelésről van szó. Hardt és Negri szerint a hidegháború utáni nemzetközi rendőri hatalom gyakorlása Uncle Sam vállaira hullott, s a Öböl-háború (1991) ennek a maga teljességében történő megnyilvánulása. Az USA itt nem a saját érdekeit és céljait követte, hanem a nemzetközi jogot sértő Irakot ítélte el és büntette meg. A jelentősége éppen az volt e háborúnak, hogy az USA maradt a nemzetközi igazságosságot egyedül kezelni képes hatalom, amely nem a saját nemzeti motívumainak jegyében, hanem a világjog nevében lépett fel. Nem régi imperialista, hanem új birodalmi érdekek vezették. Ebben az értelemben deklarálta G. Bush a háborút „egy új világrend születésének” (Hardt–Negri, 2000: 227–28).
- Feltéve, de nem megengedve, hogy ez az értékelés igaz, látnunk kell, hogy a sort Belgrád bombázása folytatta, ahol az USA még egyeztetett 19 NATO szövetségeseivel, s a multilaterális nemzetközi jognak – s az euroatlanti érdekeknek – megfelelően járt el, de már azt ENSZ BT felhatalmazás nélkül. A 2003-as iraki háborúban pedig már a multilateralizmus alól is kivonta magát. Sőt, az sem zavarta, hogy korábbi 6 szövetségese fordult vele szembe, s hogy fikatív indokokra hivatkozva (kiderült: Iraknak sem komoly tömegpusztító fegyverei, sem al-Kaida-kapcsolatai nem voltak) egy olyan agressziót indított, amely egyfelől a közel-keleti befolyásának kiterjesztését jelentette, másfelől a stratégiai jelentőségű további olajkészletek megszerzésének reményét, kockáztatva Irak szétesését, s egy elhúzódó háborút, esetleg „sivatagi Vietnam”. 2000-ben ezt persze szerzőink nem tudhatták. Az azonban bizonyos, hogy ha a korszak, melyben élünk, nem is imperialista, a birodalom, amely szemünk láttára bontakozik ki, mégiscsak az egypólusúvá vált világ amerikai szuperhatalmát jelenti. Az egyetlen olyan nemzetállamát, amely gazdasági és geopolitikai érdekeit bárkire rá tudja kényszeríteni. Az új világrend nem pusztán spontán tudattalan világgazdasági folyamatok eredménye, hanem a háborús erőszaktól kezdve az erőszakkal való fenyegetésig, a tényleges és a potenciális erőszak alkalmazásának hatalmi politikájáig terjedő erők eredője. Az újabb két háborút figyelembe véve Hardt és Negri elemzését naiv báj lengi körül.
- ¹¹ Magyarországon rokonfelfogást képvisel Szalai Erzsébet, aki esszéjében szellemenesen foglalkozik egy újszocialista alternatíva esélyeivel (Szalai, 2004: 98–114). Mivel a *tudás* és az *érzelem*, mint „árúk” szociológiai karakterére is épít, az ezzel kapcsolatos kritikai felvetésünk az ő elgondolására is érvényes. Mondjuk a matematikai képletek évezredek óta ún. „hozzáférési” tulajdonként kellene, hogy viselkedjenek – tárgyük senkié, de a szabályok betartásával mindenki képes használni, azaz hozzáférni, amitől nem fogynak el (109–110) –, sajnos mégsem ez a helyzet. Alkalmazásukkor osztják a társadalmi forma által meghatározott, uralkodó tulajdonviszonyok sorsát.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bayer József (1999): *A politikatudomány alapjai*. Budapest, Napvilág Kiadó.
 Berger, Peter L.–Luckmann, Thomas (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest, Jászöveg Kiadó.

- Bihari Mihály–Pokol Béla (1992): *Politológia*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Buzogány Áron (2003): „A birodalom nem vág vissza.” *Eszmélet* 58., 166–173.
- Cs. Kiss Lajos szerk. (2004): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Duverger, Maurice (1982): *Introduction à la politique*. Gallimard.
- Duverger, Maurice (1973): *Sociologie de la Politique*. PUF.
- Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Foucault, Michel (1998): *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Debrecen, Latin betűk.
- Gyórfi Tamás (2001): *Az alkotmánybíráskodás politikai karaktere. Értekezés a magyar Alkotmánybíróság első tíz évéről*. Budapest, INDOK.
- Hardt, Michael–Negri, Antonio (2000): *Empire*. 1018, Párizs, Exils.
- Hegel, G. W. F. (1961): *A szellem fenomenológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Leca, Jean (1982): „*La science politique dans le champ intellectuel français*.” *Revue Française de science politique*, 4–5. pp.
- Marcuse, Herbert (1982): *Ész és forradalom. Hegel és a társadalomelmélet keletkezése*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Poulantzas, Nicos (1982): *Pouvoir politique et classes sociales de l'état capitaliste*. Párizs, Maspero.
- Schmitt, Carl (1985): „*A pluralizmus mint az állam felbomlásztásának elmélete*.” In: Bayer József–Hardi Péter: *Pluralizmus*. Budapest, Kossuth. 128–133. pp.
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméletitanulmányok*. Budapest, Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor Kiadó.
- Szabó Márton (1997): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest, MTA PTI–Scienza Humana.
- Szalai Erzsébet (2004): *Az első válaszkísérlet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szigeti Péter (1995): „*Pluralista demokrácia – francia módra*.” In: *Az út maga a cél. Társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Szigeti Péter (2002): „*A kormányzás terjedelmének és funkcióinak alakulása a 20. század államaiban*.” In: Bayer József *Politika és társadalom*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Szigeti Péter (2003): „*A kormányzás mint társadalmi tevékenység – a különböző szaktudományokban*.” In: Bayer József–Kiss Balázs (szerk.): *Trendváltások. Tanulmányok*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Szigeti Péter (2004): „*A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél. A szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikroszintjén*.” In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Touraine, Alain (1973): *Production de la société*. Párizs, PUF.
- Wallerstein, Immanuel (1976): „*Class-Conflict in Contemporary World-Economy*.” In: Working Papers of Fernand Braudel Center XI., 7. pp.
- Wallerstein, Immanuel (1980): „*A világgazdaság felemelkedése és jövőbeni összeomlása. Az összehasonlító vizsgálat szempontjai. A vilárendszer-szemlélet a társadalomtudományokban*.” In: *Fejlődés-Tanulmányok* 4. Budapest, ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszék, 93–144 és 145–165. pp.
- Weber, Max (1989): *A politika mint hivatás*. Budapest, Medvetánc füzetek.
- Weber, Max (1987, 1992, 1996): *Gazdaság és társadalom A megértő szociológia alapvonalai*. 1. 2/1. és 2/3. kötetek. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.